
В. Л. Яроцький, доктор юридичних наук,
професор, завідуючий кафедрою цивільного
права № 2 Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого

Структура соціального управління у приватноправовій сфері

Висвітлення тих чи інших аспектів специфіки правового регулювання відносин, що становлять предмет цивільного права, завжди було предметом пильної уваги правників. Зокрема, аналіз окресленої проблеми здійснювали А. С. Довгерт, М. М. Сібільов, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко та інші. Разом з тим деякі теоретичні питання, пов'язані з аналізом структури соціального управління у приватноправовій сфері, у цивілістиці досліджені недостатньо. Можливість аналізу зазначеної проблематики обумовлена тим, що правове регулювання в одному із можливих ракурсів розглядається в теорії права як різновид соціального управлінського процесу¹, за допомогою якого забезпечується «результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини спеціальної системи власне правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації і застосування)»². Для ілюстрації відстоюваних загальноте-

¹ Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 1997. – С. 635.

² Комаров, С. А. Общая теория государства и права в схемах и определениях / С. А. Комаров. – М., 1996. – С. 9.

оретичних положень окремі правники (зокрема, С. С. Алексєєв) часто використовують приклади, що ґрунтуються на порівнянні публічно-правової та приватноправової сфер правового регулювання. Організаційно-впорядкувальний вплив першої з них на врегульовані правом відносини забезпечується головним чином за рахунок «зовнішнього» нормативно-організаційного регламентаційного (управлінського) впливу. Структура приватноправової сфери характеризується органічним поєднанням у межах єдиної регулятивної (а отже, управлінської) системи нормативної організації впорядкування цивільних відносин (нормативного регулювання) та їх самоорганізації (саморегулювання). Системи, що самоорганізуються, у літературі пропонується розглядати як системи, здатні при активній взаємодії з середовищем змінювати свою структуру, разом з тим зберігаючи цілісність, дозволяючи діяти в межах закономірностей, притаманних оточенню, обираючи одну з можливих ліній поведінки¹. Аналіз основних напрямків здійснення регламентаційного впливу та галузевої специфіки функціонування сфери цивільно-правового регулювання з точки зору її структури визначає можливість її розгляду як окремої системи соціального управління, що функціонує на засадах диспозитивності та самоорганізації.

Механізм функціонування сфери цивільно-правового регулювання на самоорганізаційних засадах обумовлений особливостями галузевих предмета, методу та механізму правового регулювання. Вказані елементи характеристики цивільного права як галузі у досліджуваному ракурсі одночасно є чинниками, що визначають особливості соціально-управлінського впливу на досліджувані відносини. Сфера цивільно-правового регулювання постає як окрема самоорганізована соціальна управлінська система, у межах якої забезпечується регламентаційний вплив на цивільні відносини цілісної системи правових засобів різних рівнів, призначення та регламентаційної спрямованості. Формування окремих з цих правових засобів (укладення договорів, вчинення односторонніх правочинів, оформлення і розміщення

¹ Див. : Юдин, Э. Г. Методологические проблемы исследования самоорганизующихся систем / Э. Г. Юдин // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 360–361.

або видача цінних паперів тощо) здійснюється на самоорганізаційних засадах. Самоорганізація приватноправової сфери визначає можливість набуття та безперешкодної реалізації суб'єктивних цивільних прав у межах забезпечуваного нормами цивільного права нормативного впливу, але в остаточному підсумку створеного самими учасниками цивільних правовідносин з метою задоволення своїх інтересів. Самоорганізаційні засади функціонування цієї сфери обумовлені перш за все характером та колом охоплюваних нею відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Врахування їх особливостей обумовлює закріплення юридичних конструкцій, застосування яких ґрунтується на диспозитивних засадах правового регулювання цивільних відносин. Диспозитивність перш за все полягає у визначеній нормами цивільного права можливості управомочених осіб діяти ініціативно, обираючи можливі варіанти їх правомірної поведінки, тобто самостійно визначати форми реалізації комплексу наданих їм правових можливостей. Однак диспозитивність методу цивільно-правового регулювання передбачає не тільки можливість обирати можливі варіанти правомірної поведінки, визначені на рівні положень управомочувальних норм цивільного права. Диспозитивність обумовлює і засади самоорганізації правового регулювання більшості різновидів цивільних відносин. Диспозитивність методу, загальнодозвільний характер режиму та елементний склад (зокрема, наявність правових засобів, що формуються самими учасниками правовідносин) механізму цивільно-правового регулювання у сукупності визначають самоорганізаційні засади впорядкування приватноправової сфери.

Структура нормативно-організаційних та самоорганізаційних засад у сфері особистих немайнових та майнових відносин є неоднорідною. Визначені нормативно можливості прояву ініціативи учасників цивільних правовідносин та ступінь їх безпосередньої участі у забезпеченні локального регламентаційного впливу на особисті немайнові або майнові відносини різняться. Необхідність створення однакових умов для набуття та здійснення суб'єктивних прав для всіх учасників особистих немайнових відносин обумовлює переважну роль нормативно-організаційних управлінських

засад у порівнянні з засадами самоорганізації у цій сфері локального впорядкувального впливу нормативних приписів цивільного права. Разом з тим специфіка механізму правового регулювання особистих немайнових відносин все ж не виключає наявності самоорганізаційних засад регламентації окремих їх видів. Наприклад, вони мають місце у сфері набуття та здійснення прав на об'єкти інтелектуальної власності. Мова йде про договірне регулювання здійснення майнових прав авторів, похідних суб'єктів права інтелектуальної власності (правонабувачів та спадкоємців авторів), правові механізми колективного управління їх майновими правами, які здійснюються на самоорганізаційних засадах.

Найбільший ступінь самоорганізації характерний для сфери регламентації майнових відносин. Самоорганізаційна активність їх учасників полягає, зокрема, у можливості здійснення ними індивідуального регулювання та саморегулювання відносин за їх участю. Індивідуальне регулювання характеризується створенням регулятивних механізмів, що забезпечують можливість набуття та реалізації суб'єктивних цивільних прав з боку обмеженого кола учасників цивільних відносин. Наприклад, у сфері корпоративних відносин індивідуальне регулювання полягає у розробці та затвердженні статутів господарських товариств, різноманітних їх внутрішніх положень (наприклад, положень про нарахування та виплату дивідендів), інших локальних актів. Акти саморегулювання полягають у встановленні суб'єктивних цивільних прав і обов'язків шляхом укладення договорів або вчинення односторонніх правочинів. На самоорганізаційних засадах здійснюється саморегулювання не тільки договірних, але й інших груп майнових відносин. Можливість прийняття відповідних актів саморегулювання, положення яких обов'язкові до виконання, забезпечує максимальне врахування індивідуальних потреб та інтересів суб'єктів, що беруть участь у встановленні моделей бажаної для них правомірної поведінки, оскільки її лінії (з урахуванням термінології Е. Г. Юдіна) формуються ними самостійно. Необхідність забезпечення охоплення регламентаційним впливом різноманітних видів суспільних відносин обумовлює універсальність комплексів правових засобів, що визначають елементний склад механізму регулювання майнових відносин. Важлива роль у ньому

належить одностороннім правочинам та договорам. Адже саме багатоманітність конструкцій правочинів, закріплених на рівні положень ЦК України, і можливість конструювання нових їх видів у визначених законодавством межах дозволяє учасникам цивільних відносин забезпечити найвищий рівень самоорганізації у формуванні бажаних для них моделей правомірної поведінки та передбаченні наслідків неправомірної. Основне функціональне призначення заснованих на засадах самоорганізації односторонньо-правочинних та договірних актів саморегулювання полягає в універсальності їх застосування як правових засобів опосередкування оборотоздатності об'єктів цивільних прав та інших динамічних аспектів функціонування цивільного обороту. Це дає змогу оцінити як влучний запропонований у літературі підхід щодо визначення договору в одному із можливих аспектів аналізу його правової природи як універсального юридичного засобу (елементу) механізму правового регулювання¹.

Самоорганізація порядку правового регулювання майнових відносин самими їх учасниками здійснюється і за допомогою односторонніх правочинів. Указані акти саморегулювання широко застосовуються у сфері спадкування. Це, наприклад, такі односторонні правочини як заповіт (ст. 1233 ЦК України), прийняття або неприйняття спадщини (ст. 1268 ЦК України), заповідальний відказ (ст. 1238 ЦК України). Самоорганізаційні засади характеризують і забезпечення саморегулювання відносин представництва, у межах яких може застосовуватись довіреність (ст. 244, 246 ЦК України). Враховуючи можливість виникнення відносин представництва у ході здійснення підприємницької діяльності, довіреністю (на противагу договору) можуть визначатись повноваження комерційного представника. Вказані односторонні акти саморегулювання мають загальний характер, оскільки можуть використовуватись і у ході впорядкування інших відносин, які становлять предмет цивільного права. Враховуючи функціональне призначення односторонньо-правочинних і договірних актів

¹ Див. : Сібільов, М. М. Цивільно-правовий договір у механізмі правового регулювання у сфері приватного права / М. М. Сібільов // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : НЮАУ, 2003. – Вип. 58. – С. 53.

саморегулювання у структурі механізму правового регулювання майнових відносин, у досліджуваному ракурсі їх можна визначити як правові засоби, які забезпечують самоорганізаційні заходи його регламентаційного впливу.

Своєчасне забезпечення необхідних і достатніх меж регламентування відповідних однорідних груп соціальних відносин є одним із головних завдань нормотворчості у будь-якій галузі права. У приватноправовій сфері акти нормативного характеру повинні враховувати обумовлене рівнем соціально-економічного розвитку суспільства прогнозоване виникнення нових видів суспільних відносин і в ідеалі не допускати появи прогалин у їх регулюванні. Однак з цього приводу слід навести слушне судження С. А. Степанова про те, що «прогалини», наприклад, у цивільному праві — сама його сутність, яка виражається в прагненні приватного права до великих «вільних зон»¹. Оцінка наявності прогалин у цивільному праві як позитивного або негативного (хоча й об'єктивно неминучого) явища становить окрему проблему. З урахуванням ступеня важливості і значної питомої ваги відносин, які становлять предмет цивільного права, у загальній сукупності врегульованих правом соціально-правових зв'язків поява нових їх видів, які об'єктивно потребують нормативної регламентації, не тільки не виключається, а й уявляється неминучою. Подальше законодавче стимулювання і вдосконалення позанормативного (індивідуального) регулювання і саморегулювання як його складової доцільно розглядати як шляхи вирішення проблеми скорочення небажаних прогалин у цивільно-правовому регулюванні. Вони мають місце у випадках, якщо відповідна частина відносин врегульована на недостатньому рівні або залишилась поза сферою регламентаційного впливу. Тому актуальною є проблема створення ефективних механізмів прогнозування та уникнення появи прогалин у цивільно-правовому регулюванні, оскільки порядок їх подолання унормований на законодавчому рівні. Положення ст. 8 ЦК України визначають можливість застосування для врегулювання неврегульованих відносин аналогії закону або права (частини 1 і 2 вказаної статті відповідно). У контексті

¹ Степанов, С. А. О «пробелах» в праве / С. А. Степанов // Цивилистические записки : межвуз. сб. науч. тр. — М., 2001. — С. 329.

зазначеного показово, що вказані положення нового ЦК України як одну з умов застосування аналогії закону або права визначають неврегульованість відносин не тільки шляхом нормативного регулювання, але й у випадку ігнорування сторонами такого важливого правового засобу саморегулювання, як договір.

Структура соціального управління у приватноправовій сфері повинна характеризуватись оптимальним співвідношенням нормативного і позанормативного регулювання. Забезпечення їх виваженого балансу є основним завданням формування механізму цивільно-правового впливу в цілому (як категорії, що має більш широке значення і термінологічне застосування, ніж механізм цивільно-правового регулювання). Слід погодитися з висловленою у літературі думкою про те, що «норми цивільного права, як правило, розраховані на доповнення нормативного регулювання індивідуальною регламентацією відносин за розсудом співучасників цивільно-правових зв'язків»¹. Положення ЦК України ґрунтуються на новому, більш виваженому підході до визначення співвідношення нормативного і позанормативного (індивідуального) регулювання цивільних відносин і саморегулювання як його складової. У цивілістичній літературі це зазначається стосовно особливостей вказаного співвідношення у сфері забезпечення регламентації договірних відносин. Зокрема З. В. Ромовська і М. М. Сібільов зазначають, що у сфері договірних відносин проект ЦК України відсуває закон на друге місце, віддаючи перевагу договору². Слід зауважити, що відповідно до ч. 4 ст. 6 ЦК України всі положення, які стосуються співвідношення актів цивільного законодавства і договору, поширюються і на односторонні правочини.

Забезпечення оптимальної структури нормативного та позанормативного регулювання цивільних відносин визначає шляхи розв'язання проблеми скорочення прогалин у досліджуваній сфері. Один із напрямків її вирішення полягає у забезпеченні

¹ Яковлев В. Ф. Сущность и основные черты гражданско-правового метода регулирования общественных отношений / В. Ф. Яковлев // Правоведение. – 1972. – № 6. – С. 86.

² Ромовська, З. В. Проблеми загальної теорії права в проекті Цивільного кодексу України / З. В. Ромовська // Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. А. Довгерта. – К. : Укр. центр правн. студій, 2000. – С. 41.

всебічного (на нормативному, організаційному і навіть ідеологічному рівнях) стимулювання активної участі суб'єктів цивільного права у регламентації приватноправових відносин. У цьому аспекті правові стимули можуть розглядатись як різновид способів правового регулювання, які стимулюють розвиток сомоорганізаційних засад забезпечення регламентаційного впливу на цивільні відносини. Стимулювання підвищення активності і розширення меж правових можливостей учасників цивільних правовідносин покликані постійно розширювати межі самоорганізації досліджуваної сфери. Як передумови особистісного характеру, які визначають стимулювання активності учасників цивільних правовідносин та збільшення їх правових можливостей, слід відмітити рівень їх правової культури та юридичної поінформованості, які мають суб'єктивний характер, але також справляють суттєвий вплив на самоорганізацію у визначенні моделей їх правомірної поведінки. Активне поглиблення засад самоорганізації у сфері цивільно-правового регулювання також впливає на скорочення прогалин у цивільно-правовому регулюванні. Зокрема, на засадах самоорганізації ґрунтується широке використання в цивільному (і в першу чергу майновому) обороті таких, що не суперечать актам цивільного законодавства і положенням договору звичаїв і, зокрема, звичаїв ділового обороту (ст. 7 ЦК України). На самоорганізаційних засадах ґрунтується реалізація у майнових відносинах всіх аспектів принципу свободи договору (п. 3 ст. 3 ЦК України) і пріоритету договірному регулювання (саморегулювання) над нормативним.

Викладене дозволяє дійти певних висновків. Поряд із подальшим вдосконаленням визначених актами цивільного законодавства нормативних механізмів самоорганізаційні засади діяльності учасників цивільних відносин у сфері конструювання, прийняття і застосування актів позанормативного регулювання (саморегулювання) слід розглядати як взаємопов'язані шляхи забезпечення оптимізації загальної структури регулятивних механізмів, застосовуваних у приватноправовій сфері. За рахунок переважання дозволінь, що об'єктивовані у положеннях більшості норм цивільного права, у приватноправовій сфері створюється унікальний галузевий загальнодозвільний режим правового регу-

лювання, який ґрунтується перш за все на засадах диспозитивності. Вказаний режим підлягає розгляду як особливий порядок регулювання цивільних відносин, що забезпечується за рахунок взаємодії відповідної сукупності правових засобів, структурно поєднаних у межах окремої соціальної управлінської системи. Поглиблений аналіз специфіки забезпечуваного нормативними та позанормативними регуляторами регламентаційного впливу на особисті немайнові та майнові відносини дозволяє дійти висновку щодо самоорганізаційних засад функціонування сфери цивільно-правового регулювання. Дослідження структури цієї сфери обумовлює можливість її розгляду як складної системи соціального управління, що функціонує на засадах диспозитивності та самоорганізації. Як відомо, прояв диспозитивних засад правового регулювання цивільних відносин полягає саме у наданні їх учасникам можливості обирати відповідні лінії поведінки, найбільш бажані для них її варіанти, набувати та здійснювати належні їм суб'єктивні цивільні права. Адже можливість прояву учасниками цивільних відносин ініціативи у здійсненні саморегулювання окремих їх видів підлягає розгляду як одна із таких ліній (напрямків) правомірної поведінки, визначеної управомочувальними нормами цивільного права.

Структура соціального управління у приватноправовій сфері обумовлена загальнодозвільною спрямованістю приписів управомочувальних норм цивільного права. Їх впорядкувальна дія визначає органічне поєднання нормативних приписів та позанормативних регуляторів. Позанормативний характер, зокрема, мають правочини, локальні акти та статути юридичних осіб, звичаї тощо. Визначена засадами самоорганізації та диспозитивності структура соціального управління забезпечує впорядкувальний вплив відповідних взаємоузгоджених комплексів правових засобів на окремі групи особистих немайнових та майнових відносин. Регулювання цивільних відносин здійснюється не лише на законодавчому рівні, але і при безпосередній участі самих учасників цивільних відносин, що наділені правом визначати напрямки, характер та межі впорядкувального впливу на відносини за їх безпосередньою участю. Самоорганізаційні та диспозитивні засади формування загальної структури соціального управління у до-

сліджуваній сфері характеризуються єдинонаправленою спрямованістю на забезпечення безперешкодної можливості набуття, передачі, здійснення та захисту відповідних категорій суб'єктивних цивільних прав, поставленої у залежність від розсуду уповноваженої особи. Самоорганізаційні засади в досліджуваному аспекті підлягають розгляду в контексті можливості учасників цивільних відносин у визначених нормами цивільного права межах брати участь у формуванні відповідних регламентаційних механізмів з використанням як нормативних, так і позанормативних регуляторів. Право визначати характер та межі забезпечуваного ними правового впливу, свідомо та самостійно підпорядковуючи варіанти своєї правомірної поведінки відповідним моделям та напрямкам його здійснення, належить безпосередньо учасникам цивільних відносин. У цьому аспекті самоорганізаційні засади забезпечення регламентації цивільно-правової сфери не підлягають повному отождоженню з диспозитивними як такі, що мають похідний від них характер. Таким чином, органічний взаємозв'язок нормативних, диспозитивних та самоорганізаційних засад у поєднанні з іншими чинниками обумовлює унікальність структури соціального управління у приватноправовій сфері. Розглянуті особливості в одному із можливих аспектів дозволяють вирізнити її з-поміж інших систем соціального управління, функціонування яких забезпечується нормативними положеннями інших галузей системи права України.